

Питання історичного краєзнавства

О. О. ПОПЕЛЬНИЦЬКА (Київ)

ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК КИЇВСЬКОГО ПОДОЛУ (XVII — ПОЧАТОК XIX ст.)

Подола, одному з найдавніших і найбільших районів Києва, до останнього часу у вітчизняній медієвістиці не було присвячено жодного спеціального дослідження. Окремі аспекти його розвитку розглядались у працях з історії Києва часів пізнього середньовіччя та початкового періоду нового часу (XVII—XVIII ст.). Протягом XIX—XX ст. було також опубліковано чимало історичних джерел, які вже дають можливість робити певні висновки. Накопичений фактичний та теоретичний матеріал допомагає по-новому розглядати київський Поділ — міське ядро, центр самоврядування, торгівлі, ремісничої діяльності, суспільного, політичного та культурного життя Києва.

Одним з питань, що досі лишалося поза увагою вітчизняних дослідників, є періодизація історії Подолу. Спроба створення хронологічної схеми у вище означених хронологічних межах здійснена нами на підставі аналізу фахової літератури та комплексу виявлених автором неопублікованих писемних і картографічних джерел.

Головними критеріями виокремлення певних періодів у розвитку Подолу XVII—XVIII ст. стали початок або закінчення певних політичних подій чи стихійних лих, які істотно впливали на соціальне середовище, демографію, формування планувальної мережі та економіку міста. Припускаємо, що можливі й інші теоретичні побудови, засновані на інших критеріях періодизації, які, не виключено, будуть запропоновані у майбутньому.

У розвитку Подолу XVII—XVIII ст., на нашу думку, існували три періоди, кожен з яких має певні особливості, зумовлені такими чинниками, як катастрофічні пожежі, що вплинули на топографію міста та долю його архітектурних пам'яток: перший — з рубежу XVI—XVII ст. до 1651 р.; другий — з 1651 до 1718 р.; третій — з 1718 до 1811 р.

Дещо сповільненими темпами розвитку характеризується перший період. У цей час місто, досягнувши у попередні століття певних просторо-

вих меж (на півночі доходили до Глибочиці), вже не збільшувалося. Передмістя (так звані Пlosка та Кожум'яцька слободи) були слабо залюднені, а їх населення перебувало переважно поза магістратською юрисдикцією. Збільшення міської території мало характер опанування вільних ділянок, розташованих усередині міських укріплень, як це мало місце у 1611 р., під час забудови “підзамчого” (територій, прилеглих до підніжжя Замкової гори, що з міркувань оборони до 1611 р. лишалися порожніми)¹. Передана урядом у 1619 р. місту для заселення гора Щекавиця (оскільки тоді під час повеней “мало не половину міста вода поймає, за чим немало людей ...з Києва отходять”)² так і не була освоєна: ще на плані 1695 р. на ній зображені тільки замиські городи.

Повільне зростання території міста зумовлювалось низькими темпами збільшення населення як через несприятливу демографічну ситуацію (війни та епідемії), так і утруднену процедуру отримання міщанського статусу для новоприбулих до міста. Чисельність міського населення, за ревізією 1622 р.³ та свідченням Г. Л. де Боплана (1640-ві рр.)⁴, не перевищувала 5—6 тис. осіб. Ця цифра викликає сумнів у деяких дослідників, які вважають, що кількість городян на той час не могла бути меншою за 10—11 тис.⁵ Однак на тлі несприятливих демографічних чинників (зокрема “морової язви” 1603 р.) кількість мешканців у 5—6 тис. осіб якщо і була заниженою, то не набагато.

Факторами гальмування поступального розвитку Подолу як міста були також несприятливі чинники політичного характеру: активні дії католицької церкви та її намагання захопити міські території; боротьба за “сфери впливу” між магістратом і воєводською адміністрацією (що представляла у місті владу польського уряду і політика якої гальмувала розвиток українського суспільства); відсутність єдності у адміністративному та правовому управлінні містом, котре було поділено на дві великі і кілька дрібних юридик (територій, населення яких перебувало під юрисдикцією певних світських чи духовних феодалів). Керівництво міським економічним життям (торгівля, ремісниче виробництво, збирання податків) розподілялося між замком та ратушею, що гальмувало економічний розвиток.

У цей час місто також терпіло від бойових дій і антиурядових повстань. Зокрема, під час козацьких заколотів 1591 та 1638 рр. і пожеж 1614 та 1638 рр. Поділ зазнав значної руйнації. Військова загроза не сприяла розвитку у Києві (на відміну від інших тогочасних міст Східної Європи) у широких масштабах цегляного будівництва.

Однак у забудові Подолу відбулися, хоч і незначні, позитивні зрушення. Так, міські укріплення у порівнянні з кінцем XVI ст. удосконалилися. На 1640-ві рр. це вже був не частокіл (який бачив у 1584 р. М. Груневер), а дерев'яні стіни з рубленими баштами, що захищали Поділ з трьох сторін, а не лише з боку гори Щекавиці. Правда, стан подільських укріплень і на середину XVII ст. був далеким від вимог тогочасної європейської фортифікації. Свідченням цього є скептичне зауваження військового інженера Г. Л. де Боплана (котрий відвідав Київ після пожежі 1638 р.) про те, що міські укріплення мали вигляд “поганенького рову... з дерев'яною стіною з вежами з того ж матеріалу”⁶.

Укріплення київського замку (міський адміністративний центр — резиденція урядової воєводської адміністрації і місце засідань гродського суду) також зазнали руйнації внаслідок козацьких повстань 1590-х рр. та пожежі 1605 р., спричиненої блискавкою. Відбудований у 1607 р. замок вже не був таким міцним і не відігравав такої важливої ролі у захисті Києва, як про це свідчать “Люстрації київського замку” 1552 та 1570 рр.: згідно з

замковим “Інвентарем” 1619 р. його укріплення мали вигляд “острогу” з дубових паль (а не рублених стін, як раніше) лише з двома брамами, одна з яких, Воеводська, вже зовсім згнила ⁷. Причиною такого стану замкових та міських укріплень у першій половині XVII ст. була слабкість владних органів (як замкової, так і магістратської адміністрації), нестача державних і муніципальних коштів та нечисленність міщанства, яке б могло утримувати і поновлювати зруйновані укріплення.

Протягом першого періоду на Подолі внаслідок діяльності католицької та православної релігійних громад і меценатства приватних осіб з’явилися монументальні споруди кафедрального і домініканського костелів, відбулася реставрація мурованої Успенської церкви (1613) ⁸, виникли монастирі бернардинів та єзуїтів, споруджені дерев’яні Добро-Микільський, Іллінський, Василівський, Духівський храми, поновлена Микола-Притиска церква (1631) ⁹, засновані Братський монастир та Межигірське подвір’я (обидва у 1615 р.) ¹⁰.

Свідченням активізації діяльності київських ремісників стало заснування на Подолі садиб шевського (1609) ¹¹ та кравецького (1641) ¹² цехів.

Вулична мережа у першій половині XVII ст. ще перебувала у стадії формування. На 1640-ві рр. існували тільки три магістральні вулиці, решта — дрібні вулиці і провулки ¹³. Тоді ж на Подолі виникає такий елемент міського благоустрою, як водогін, окремі гілки якого підводили воду до садиб, зокрема Братського і домініканського монастирів ¹⁴. Остаточне створення загальноміської водогінної мережі відбулося вже у другій половині XVIII ст.

На той час у забудові Подолу (за винятком кількох цегляних храмів) переважали дерев’яні споруди. З поодиноких мурованих приватних будівель писемні джерела згадують будинок Б. Гребенниковича (1615) ¹⁵ та дві комори купців Митковичів (1624) ¹⁶. Однак кількість цегляних будівель була, певно, більшою, про що свідчать виявлені на різних ділянках Подолу цегляні підмурки споруд XVII ст. та згадки у писемних джерелах про виготовлення цегли. Так, “Люстрація київського замку” 1552 р. зазначає, що “цегли перед містом, на замкові потреби, заготовлена шопа повна” ¹⁷, а П. Розвидовський згадував про існування у першій половині XVII ст. цегляного заводу домініканців у Старому Києві ¹⁸. Цеглу XVI—XVII ст. було виявлено і під час археологічних досліджень у межах київського замку ¹⁹.

До середини XVII ст. населення Подолу у соціальному відношенні переважно складалося з міщан. Вони перебували під юрисдикцією землевласників, на землях яких мешкали: магістрату, замку, приватних осіб, церкви. До числа міського населення входили і неоподатковані станові групи: православні та католицькі ченці і духовенство, великі землевласники (“зем’яни”, або “пани”), шляхта, урядовці замку та магістрату, військово-службовці, студенти Могилянського колегіуму.

У національному середовищі Подолу протягом першого періоду домінуючим вважався український етнос. Та пріоритетною була приналежність не до етнічних та релігійних, а до станових груп (зокрема, до шляхетства та міщанства), представники яких мали однакові права і були рівні перед законами ²⁰. Національна та релігійна приналежність проявлялася в першу чергу у діяльності общин прихожан православних, католицьких та вірменського храмів. До того ж київська вірменська громада користувалася правом деякої автономії й самоуправління. З представників інших національних меншин (які, згодом, продовжували мешкати у Києві і у першій половині XVII ст.) “Люстрації київського замку” 1552 та 1570 рр. зазначають татар, “ляхів”, “москалів”, “севруків”, “литвинів”, німців та італійців.

Отже, під час першого етапу, попри несприятливі фактори, відбувався подальший (хоч і сповільнений) розвиток усіх векторів міського життя: продовжує формуватися вулична мережа, удосконалюються міські укріплення, споруджуються нові будівлі і виникають монастирські садиби, ускладнюється станова, релігійна і поліетнічна структура населення. В цей час Поділ здійснював функції міського політичного і економічного центру міста, набуті ним у попередні століття.

Потенціал міського розвитку, накопичений під час даного етапу, дістав подальшої реалізації протягом другого етапу (1651—1718). Після звільнення від влади Речі Посполитої Київ опинився у більш сприятливих політико-економічних умовах. Проте “руїна”, що охопила Україну, негативно впливала й на Київ. Особливо це стосується військових подій 1648—1680-х рр., під час яких Поділ горів у 1651 і 1658 рр., та епідемії чуми 1653 р. Пожежа 1651 р. стала катастрофою. Вогонь знищив до 2000 будинків, а також ратушу, Флорівський, Братський та бернардинський монастирі, дерев’яні церкви Миколи Доброго, Миколи Набережного, Василівську, Іллінську, Борисоглібську, мурований Успенський собор та вірменську церкву²¹. У 1658 р. згорів Братський монастир. На 1682 р. на Подолі налічувалося 635 дворів та 12 церков, що становило трохи більше третини від чисельності дворів у 1622 р. (яких на той час було 1750)²².

Стабілізація, а згодом і піднесення суспільно-економічного життя Подолу розпочалося з припиненням у 1680-х рр. військових дій та викликані ними економічної і політичної “руїни”. Цьому сприяли в першу чергу державні заходи, зокрема постанови гетьманського та російського урядів, спрямовані на поліпшення економічної й демографічної ситуації на Подолі. Універсалом Б. Хмельницького (1653) міщани в зв’язку з епідемією звільнялися від сплати військових податків та “капщизни”. Тоді ж заборонено козацьке шинкування у місті²³. У 1654 р. грамотою царя Олексія Михайловича підтверджувалися магдебурзькі привілеї Києву, а міщани на 10 років звільнялися від сплати поземельного податку²⁴. У 1659 р. (після пожежі 1658 р.) ще одна грамота закликала міщан, що виїхали з міста, повернутися до своїх садиб²⁵. У 1661 р. міщани, з метою відновлення земляного валу навколо Подолу, строком на 5 років звільнялися від сплати податків²⁶. У 1660 р. царський уряд надав магістрату колишні маєтності католицької церкви (“Біскупщину”, Кожум’яцьку та Плоску слободи, селище Пріорку), незабаром захоплені козацькою старшиною і повернені місту у 1688 р.²⁷

Ці заходи дали позитивні результати. У 1670-х рр. відновив свою діяльність Братський монастир, однак Богоявленський собор був відбудований (вже як мурований) тільки у 1695 р., за часів гетьманування І. Мазепи. У 1695 р. завершилося спорудження нових укріплень Подолу, стіни яких склалися з дерев’яних зрубів-“клітей”²⁸, що у фортифікаційному відношенні перевищували “острог” першої половини XVII ст.

Керівництво магістрату з другої половини XVII ст. стало єдиним для населення Подолу, за винятком мешканців монастирських територій, найбільшою з яких була юридика Братського монастиря. Це сприяло зосередженню політичних і економічних важелів у руках однієї, а не кількох, як у першому періоді, установи. Влада московського уряду та воеводи, не поширюючись на подільських міщан, обмежувалася тільки територією Верхнього Києва, до якої на початку XVIII ст. долучився Печерськ.

У цей час на Подолі посилювалися позиції православної церкви, до якої перейшли земельні маєтності католицьких храмів і монастирів.

Пожвавлення економічного життя сприяло виникненню нових ремісничих цехів, що звільнилися від юрисдикції як замку і католицької церк-

ви, так і козацької старшини: бондарського (1657), різницького (1670), музицького та перепічайського (кінець XVII—XVIII ст.)²⁹.

Протягом цього періоду відбулися зміни і у соціальному та національному середовищі Подолу. Постановою уряду 1659 р. полякам, вірменам, євреям за підтримку І. Виговського заборонено повертатися до своїх колишніх садиб, що перейшли до нових власників. Маєтності католицької церкви і шляхти передавалися урядом православним церквам та монастирям. Однак деякі представники міської верхівки “польського часу” (з родин Биковських, Тадрин, Войничів, Тихоновичів) лишилися у Києві і після подій Визвольної війни, зберігаючи за собою накопичені у першій половині XVII ст. маєтності. Це може пояснюватися їх приналежністю до православної (а не католицької) спільноти, що не викликало до них неприязні з боку нового уряду.

У 1650-х рр. на Подолі починають оселятися православні греки, що одержували міщанський статус. У їхню власність царським урядом передавалися садиби польської шляхти, зосереджені у колишньому “підзамчому” — на Хрещатицькій та Борисоглібській вулицях, в парафіях Добро-Микільської, Набережно-Микільської, Воскресенської та Іллінської церков (дві останні були відбудовані у другій половині XVII ст. саме за сприяння грецьких купців Радзицьких та Гудимів)³⁰.

У другій половині XVII ст. зміцнилися позиції козацтва, яке у Києві (на відміну від міст Лівобережної України) лишалося нечисленним при переважаючій частці міщанства. У 1707 р. київська сотня налічувала тільки 40 козацьких дворів³¹. Київські козаки, спираючись на підтримку гетьманського уряду, порушували міщанську монополію на “винокуріння” і привласнювали міські землі. Універсалом гетьмана І. Самойловича (1762) козацькій старшині і козакам передавалися у власність колишні “грунти” католицької церкви у передмістях “Біскупщині”, Кожум’яках, Плоскому та селищі Пріорці. Однак вже у 1679 р. Кожум’яцька слобода перебувала під юрисдикцією магістрату³². До 1708 р. (тоді центр київського полку переведено до Козельця) на Подолі одержували колишні шляхетські двори не тільки рядові козаки та сотники (С. Туптало, Бутрим, О. Сакович), а й полковники: П. Яненко-Хмельницький, В. Дворецький, Г. Коровка-Вольський (у Добро-Микільській та Борисоглібській парафіях), К. Мокиєвський (біля Флорівського монастиря). Коштом козацької старшини була відбудована дерев’яна Василівська (до 1666) та споруджена мурована Предтечинська (1691) церкви. Коштом гетьмана І. Мазепи після пожежі 1658 р. відбудовувався Братський монастир.

У міському будівництві у цей час збільшується кількість громадських і культових мурованих будівель. Споруджуються Богоявленський собор (1695), академічний корпус (1703), Борисоглібська церква та поварня (кінець XVII ст.) у Братському монастирі; трапезна церкви у Флорівському монастирі (кінець XVII — початок XVIII ст.); церкви Миколи Притиска (між 1695—1707)³³, Миколи Доброго (1716)³⁴, Воскресенська (1670, перебудова 1703), Предтечинська (1691) та Іллінська (1692)³⁵. Крім того, були відбудовані дерев’яні Спаська (1669), Набережно-Микільська (1677), Різдва (до 1695, перебудова — 1711), Покровська (1685)³⁶ та Василівська (до 1666) церкви. У подільських передмістях споруджується нова дерев’яна церква св. Костянтина і Олени (до 1695) та відбудована дерев’яна Власіївська церква першої половини XVII ст. під новою назвою — Введенська (1718). Виникнення Царекостянтинівської і Власіївської парафій свідчило про досягнення населенням слобод кількості, достатньої для утримання вже двох храмів. Після передачі Кожум’яцької слободи магістрату (1679)

та надання їй мешканцям міщанського статусу ³⁷ активно розпочалося її заселення ремісниками — кушнірами, шевцями, різниками, гончарями. Про це свідчать не лише писемні, а й археологічні джерела: рештки виробничих гончарних садіб другої половини XVII ст. у Гончарному та Кожум'яцькому ярах виявлені під час розкопок у 1990-х рр. ³⁸ Пошук населенням Подолу нових місць для забудови, зокрема у Плоскій, Рибальській та Кожум'яцькій слободах, зумовлювався припливом до міста нових мешканців і нестачею вільних ділянок у межах міських укріплень.

Будівництво культових цегляних споруд на Подолі і в передмістях у цей час здійснювалося переважно приватним коштом: священика С. Ширипи і прихожан Добро-Микільської церкви, старости рибалок О. Лісницького і священика Введенської церкви П. Лещинського, старост Воскресенської церкви М. Грека (Радзицького) та С. Величка, прихожанина церкви Різдва бургомістра Тихоновича, купця М. Торновіота (церква Покрови), київського полковника Г. Коровки-Вольського (Предтечинська церква), війта Ж. Тадрини (Набережно-Микільська церква), гетьмана І. Мазепи (церкви Братського і Флорівського монастирів). Спорудження та відбудова храмів у останній чверті XVII ст. ознаменували припинення доби “руїни” і початок стабілізації економічного та політичного життя у країні та, зокрема, в Києві.

Чисельність православних монастирів Подолу і передмість збільшилася з переведенням з Верхнього Києва на Плоске Богословського жіночого (1711) ³⁹ та заснуванням на Подолі Петропавлівського чоловічого (1691) монастирів. Останній, розташований у садібі колишнього домініканського монастиря св. Миколи, у 1695 р. одержав право збирання “помірного” з продажу зерна на Житньому торзі, яке раніше належало домініканцям. Діяльність Флорівського монастиря, що постраждав під час пожеж 1638, 1651 та 1658 рр., значно пожвавилася після об'єднання його у 1712 р. з переведеним з Печерська жіночим Вознесенським монастирем. Дерев'яні храми Богословського та сусіднього стародавнього Йорданського монастирів, єдині з подільських культових будівель, були збудовані державним коштом (1711) ⁴⁰.

Про існування на Подолі приватного цегляного будівництва у другій половині XVII — на початку XVIII ст. відомо небагато. Тільки одна мурована споруда, будинок сотника С. Туптала (до XIX ст. розташовувався поблизу церкви Миколи Притиска), має приблизну фіксовану дату виникнення: між 1666 та 1703 рр. ⁴¹

Поділ у цей час не зазнав істотних змін: на міському плані 1695 р. (т. зв. “плані Ушакова”) зазначені все ті ж три великі вулиці та кілька провулків, які, за свідченням писемних джерел, існували і у першій половині XVII ст.

Отже, на початку другого хронологічного етапу поступальний соціально-економічний розвиток Подолу (через руйнування міської забудови у 1651—1658 рр. і зменшення, внаслідок воєнних дій і епідемії, чисельності населення) мав дещо уповільнені темпи. Та після 1680-х рр., з часу загальної стабілізації політичного і економічного життя у країні, розпочинається залюднення Подолу і передмість, значно зростає кількість мурованих будівель (переважно культових), пожвавлюється міська економіка, зокрема зовнішня торгівля.

Зміни відбулись і у соціальному середовищі: зникли одні станові групи і з'явилися такі якісно нові, як козацтво, що за політичною і соціальною роллю відрізнялося від козацтва першої половини XVII ст. Змінилось і співвідношення між етнічними групами: замість вірмен, поляків та євреїв (примусово виселених з міста) з'являються греки та інші іммігранти з

країн, що входили до складу Османської імперії (серби, хорвати, волохи), які не становили ізольованої релігійної общини, а поступово інкорпоровалися до православного міщанського середовища.

Протягом другого періоду Поділ зберігає домінуючі позиції у загальнономіському житті як центр зосередження ремесла і торгівлі. Та з побудовою Старокиївської (друга половина XVII ст.) і Печерської (початок XVIII ст.) фортець — резиденцій російської вищої адміністрації — загальнономіська політична роль Подолу зменшується. Однак орган міщанського самоврядування, магістрат, продовжує перебувати на Подолі. Поступальний розвиток Подолу останньої чверті XVII — початку XVIII ст. був загальмований епідемією чуми 1710—1711 рр. Період завершується ще однією, після 1651 р., катастрофічною пожежею 1718 р.

Відбудовою і переплануванням центру Подолу після пожежі 1718 р. розпочався третій період (1718—1811), після того, як стихійне лихо знищило забудову на ділянці від Притиско-Микільської до Духівської церкви. Наслідки перебудови очевидні при зіставленні міських планів 1695 та 1803 рр.⁴² Останній з планів зафіксував вигляд вуличної мережі, якою вона набула після 1718 р. і якою лишалася до пожежі 1811. В результаті післяпожежної відбудови була збільшена ратушна (ринкова) площа, яка, певно, у цей час перебрала назву Житньоторзької. У XVI — першій половині XVII ст. таку саму назву мав ринковий майдан, розташований між Флорівським і домініканським монастирями. За рахунок звільнення від згорілої забудови (зазначеної на картографічному джерелі 1695 р.) ділянок, прилеглих до ратушного майдану, у XVIII ст. збільшилися як міський ринок, так і садиба Братського монастиря. Тоді ж кілька вулиць, зазначених на плані 1695 р., були спрямлені і розширені до розмірів магістральних. Кількість головних міських вулиць у порівнянні з XVII ст., збільшилася з трьох до семи. При цьому загальна схема Подолу лишилася незмінною, про що свідчить зіставлення картографічних джерел 1695, 1745, 1750—1752 та 1803 рр.⁴³

На картографічному зображенні Подолу і його передмість 1750—1752 рр.⁴⁴ вже зафіксована розгалужена вулична мережа і квартальна забудова (формування яких тривало у першій половині XVIII ст.) у колишніх слободах за Глибочицею.

У другій половині XVIII ст. на Подолі остаточно формуються централизовані водопостачальна та каналізаційно-дренажна мережі. Створення таких важливих для благоустрою і нормального функціонування міських об'єктів (зумовлене в першу чергу зростанням кількості мешканців) продемонструвало досить високий рівень суспільного і економічного міського розвитку Києва. Однак надалі, через брак коштів у магістрату, водогінна і каналізаційна мережі (як і вулична мостова) не підтримувались у належному стані, що спричиняло спалахи епідемічних хвороб.

Забудова Подолу вже не страждала від глобальних пожеж, як у XVII — на початку XVIII ст. Локальні їх спалахи виникали тільки на окремих ділянках: у Братському монастирі (1742 та 1780), на ринку (1751 та 1808), у Притискомикільській парафії (1780)⁴⁵. Внаслідок цих стихійних лих двічі відбудовувався Успенський собор та “торгові ряди” на ринку (замість яких у 1808 р. розпочалося спорудження нового “Гостинного двору”), а у Братському монастирі реконструювалися академічний корпус (надбудова другого поверху) та Борисоглібська церква. Протягом цього періоду спостерігається найвище за XVII—XVIII ст. піднесення міського мурованого будівництва.

Період характеризується подальшим суспільно-економічним розвитком Подолу як загальнономіського центру торгівлі та ремесла, що досягає

максимуму у 1750—1770-х рр. Після цього темпи розвитку сповільнюються. Причина полягала у невідповідності між магістратським керівництвом міським господарством (заснованим ще на нормах магдебурзького права) і потребами міської економіки. До цього слід додати також застарілу середньовічну станову структуру населення та цехову організацію ремесла.

Для гальмування деструктивних явищ урядом були вжиті заходи політичного та економічного характеру, які сприяли подальшій активізації міського життя. В першу чергу, це — грошові дотації до збиткового міського бюджету, у якому на середину XVIII ст. витрати перевищували прибутки. З 1755 р. з державної скарбниці на утримання Подолу щорічно виділялося по 479 крб. 66 коп. З 1766 р. сума збільшується до 1214 крб. у зв'язку з будівництвом міського зерносховища — “запасного хлібного магазину”⁴⁶.

У 1782 р. магістратське управління скасували: господарське життя Подолу підпорядкували Казенній палаті, а адміністративною владою наділили цивільного губернатора. За “Городовим уложенням” 1785 р. господарська і адміністративна влада над Подолом передавалася новоствореній загальноміській Думі. Та вже у 1798 р., на прохання депутації мешканців Подолу, Павло І відновив магістратське правління, що проіснувало до 1834 р.⁴⁷ Рішення уряду (1797) про переведення на Поділ з Дубна “контрактового ярмарку”, створення Управи ремісничих цехів (1785) та скасування “плану Міллера” (затвердженого свого часу Катериною II) по ліквідації подільської забудови хоч і сприяли пожвавленню економічного життя та викликали “будівельний бум”, однак не могли ліквідувати застійних явищ, зумовлених названими вище причинами.

Кількість ремісничих цехів у другій половині XVIII ст. збільшилася з 11 до 13. Найбільшими цехами за кількістю майстрів у 1742 р. були шевський (485), кравецький (362), кушнірський (310) та рибацький (234)⁴⁸. Різницький та гончарний цехи заснували на Подолі власні цехові двори, яких до того не мали⁴⁹. Однак вже на початку XIX ст., після створення Управи ремісничих цехів, цехові будинки перейшли у муніципальну власність.

Козаки, хоч і становили нечисленну групу населення Подолу, користувалися протекцією гетьмана. Влада гетьманського уряду над Києвом, на прохання магістрату, скасовувалась двічі — у 1733—1737 та 1751—1761 рр. Остаточне звільнення міста від неї відбулось у 1762 р. Протистояння гетьманської та магістратської влади у першій половині XVIII ст. мало негативні наслідки. Головним з них став тиск козацького уряду на магістрат, примушення міщан до сплати податків та виконання повинностей на свою користь. Київські козаки також прагнули користуватися правами роздрібної торгівлі і шинкування (які за магдебурзьким правом були прерогативою лише міщанського стану) без сплати державних податків. Чисельність київської сотні з 1707 р. до скасування сотенного поділу у 1782 р. не була сталою. Найбільше козацьких дворів (74) на Подолі зафіксовано у 1723 р.; з них 36 належали старшині. У 1752 р. налічувалося 28 козацьких дворів, у 1766 р. — 45 (з них 13 — старшинські)⁵⁰. У 1766 р. двори тільки київського та опішнянського сотників П. Гудими і Л. Биковського (що незадовго до того перейшли з міщанського стану у козацький) заявлені приватновласницькими. Решта ж козаків орендувала землю у козацької старшини, міщан, церкви чи магістрату. Це свідчить про неможливість переважної більшості київського козацтва, за винятком козацької старшини — колишніх міщан, які намагалися “поєднати” у своїй економічній та громадській діяльності переваги обох станів.

У 1782—1790 рр. за урядовою адміністративною реформою Печерськ, Верхній Київ і Поділ та колишнє передмістя Плоське були об'єднані в єдиний міський організм⁵¹. Входження Плоського до складу Києва стало наслідком швидкого заселення та забудови цього передмістя. Нові міські укріплення — “вали Мініха”, споруджені у 1740-х рр. вздовж Юрковицького ручая, стали захистом не лише для історичного ядра Подолу, а й територій, розташованих за Глибочицьким ручаем. На середину XVIII ст. головні вулиці Плоського (Царекостянтинівська, Бидлогінна, Введенська) вже були продовженням вуличної мережі Подолу. За новим територіальним поділом Кожум'яцька слобода та квартали, прилеглі до Замкової гори (з Флорівським монастирем, Василівською церквою, аптекою Бунге), включалися до другої частини Києва, Верхнього міста, хоча фактично перебували у межах Подолу. Розділення території Подолу у 1790 р. на квартали змінило колишній територіальний поділ на церковні приходи, який бере початок щонайменше з кінця XVII ст.

Свідченням економічного піднесення Подолу у XVIII ст. є зростання чисельності його населення попри такі негативні чинники, як епідемії (найбільша — чума 1770—1771 рр.), високий рівень смертності (зумовлений нестачею питної води, значною щільністю забудови, недосконалою каналізаційно-дренажною і водогінною мережами) та стихійні лиха (зсуви, повені, локальні пожежі).

Не останню роль у збільшенні кількості мешканців відіграли урядові заходи, спрямовані на залучення до міста переселенців та поліпшення санітарного стану міста. Так, наприкінці XVIII — на початку XIX ст. при магістраті діяла “врачебна управа”, відбувалося упорядкування водогінної мережі. Зі створенням Київського намісництва (1782) у Києві було дозволено селитись вихідцям з інших регіонів України.

“Городове уложення” 1785 р. скасувало застарілий поділ населення на міщан (що користувалися магдебурзьким правом) і “посполитих”, позбавлених міщанських привілеїв. Натомість запроваджено 6 станових груп; при цьому купці (місцеві та приїжджі) і ремісники вилучалися зі складу міщанства. Реформа розширила можливості для новоприбулих переселенців в отриманні міського громадянства та права володіння нерухомістю на Подолі⁵². Припливу населення сприяло і економічне піднесення міського життя, викликане запровадженням у 1797 р. “контрактових ярмарків”, що мали міжнародне значення. Скасування того ж року “Первого правильного плану Києва” генерала Міллера також пожвавило цивільне будівництво: на початку XIX ст. на Подолі розпочалося спорудження приватних дерев'яних і цегляних будівель, які на час “контрактів” вигідно здавалися в оренду під помешкання та крамниці приїжджим. За цим планом (створеним за наказом Катерини II у 1787 р.) населення Подолу підлягало переселенню до Печерського форштадту; туди ж переводились “Гостиний двір”, “присутственні місця”, “торгові ряди”. Втілення в життя “плану Міллера” означало б перетворення Подолу у передмістя. Хоча автори проекту і керувались інтересами захисту населення від повеней і епідемічних хвороб через неузгодженість з інтересами подолян і потребами міської торгівлі “план Міллера” не знайшов підтримки у мешканців Подолу⁵³. В урядовій постанові про скасування “плану Міллера” Павло I закликав міщан до спорудження на Подолі більшої кількості цегляних будинків⁵⁴.

З кінця XVIII ст. в міській архітектурі стиль “пізнього бароко”, як і всюди на Україні, змінюється класицизмом. Тогочасні “кам'яниці” відрізнялися від колишніх споруд більшими розмірами та досконалішим плануванням. Зрушення у будівництві спричинили зростання цін на нерухо-

мість, які на початку XIX ст. коливалися від 2,5 до 5—8 тис. російських рублів за будинок. Для забезпечення потреб цегляного будівництва наприкінці XVIII — на початку XIX ст. виникли приватні “цегельні”, в той час як у середині XVIII ст. цеглу для спорудження “кам’яниць” виготовляли у майстернях гончарі. Власниками “цегельень” ставали мешканці Подолу — купці І. Котляревський, О. Хотяновський, І. Барський та ін.⁵⁵

Розвиток будівельних робіт на Подолі протягом третього періоду можна стисло викласти так.

Будівництво 1720—1730-х рр. пов’язувалося з відбудовою міста після пожежі 1718 р. У цей час відремонтовані Успенський собор (1720) та Воскресенська церква (1732), відбудовані дерев’яні будівлі церков Духівської (1721), Василівської (1727) та Царекостянтинівської (1732)⁵⁶. З 1728 р. у Флорівському монастирі розпочалося спорудження мурованого Вознесенського собору, завершеного 1732 р. Кошти на будівельні та реставраційні роботи у цей час надавалися приватними особами: Д. Андреєвою (Духівська церква), П. Гудимою (Воскресенська церква), ігуменю М. Мокієвською (Флорівський монастир). З усіх тогочасних споруд тільки мурована ратуша споруджена за рахунок державних коштів у 1737 р.

Приватне муроване будівництво в Києві в цей час не дістало належного розвитку через заборону на цегляне будівництво (яке за наказом Петра I дозволялося тільки у столиці), що діяла до 1725 р. Однією з перших на Подолі, після скасування заборони, у 1728 р. збудована приватна аптека Й. Гейтера, власником якої пізніше став відомий київський фармацевт Х. Бунге.

У 1740-ві рр. будівельні роботи також здійснювалися переважно на приватні кошти. Так, митрополит Р. Заборовський став меценатом надбудови академічного корпусу Братського монастиря (1742), перебудови Петропавлівського собору (1745) та спорудження мурованої грецької Катериненської церкви (1739—1741). За сприяння парафіяльних громад була споруджена дерев’яна Хрестовоздвиженська церква на Кожум’яках (1747), відбудована в цеглі Царекостянтинівська церква (1743), перебудовані церкви Миколи Доброго (1742) і Різдва (1744). На кошти ігумені Флорівського монастиря А.Поревіської у 1740—1741 рр. створювалася цегляна монастирська дзвіниця⁵⁷.

Тільки об’єкти загальноміського значення — цегляний павільйон над головною криницею “Феліціал” (відомою під пізнішою назвою “Самсон”) та водогінна мережа споруджувалися з 1748 р. муніципальним накладом.

Будівельні роботи двох наступних десятиліть (1750—1760-ті) пов’язані з переведенням Києва у 1751—1761 рр. з-під юрисдикції гетьмана під владу Сенату та державними грошовими дотаціями до міського бюджету. У цей час збільшується кількість цегляних громадських будівель, споруджених державним коштом: міське зерносховище — “запасний хлібний магазин” (1766); магістрат, відбудований після пожежі 1751 р. на ринку, та головний міський шинок (обидва — 1757), двоповерховий будинок (1752). Про останній згадує у своїй праці М. Ф. Берлинський⁵⁸. Первісне призначення цієї будівлі не зовсім зрозуміле; можливо, в ній планувалося розташувати яку-небудь державну установу, наприклад, поштамт, заснований на Подолі ще у 1725 р.

Продовжувалося і церковне будівництво. Зроблено післяпожежний ремонт Успенського собору (1751), споруджено цегляну стіну Флорівського монастиря (1750-ті рр.), відремонтовано Іллінську (1755) та Воскресенську (1760) церкви, дерев’яну споруду Покровської церкви замінено цег-

ляною (1766), збудовано дзвіниці Петропавловського монастиря (1754) та Царекостянтинівської церкви (1751); у останній невдовзі влаштовано храм св. Дмитрія Ростовського (1757). У 1750—1754 рр. відремонтовано церкву Миколи Притиска (стіна якої незадовго до того дала тріщину). У Братському та грецькому Катериненському монастирях споруджено з цегли дзвіницю, готель для паломників (1757—1758) та келії ченців (1757—1766)⁵⁹. Майже всі тогочасні подільські монументальні будівлі зводилися за проектами міського архітектора І. Григоровича-Барського, творча діяльність якого продовжувалася і у наступні десятиліття⁶⁰.

В цей час на Подолі збільшується кількість приватних “кам’яниць”, які мали невеликі розміри та були переважно одноповерховими. Це зумовлювалося високою собівартістю будівельних матеріалів, в першу чергу цегли. Їх власниками були представники міської “верхівки”: бургомістр С. Андрієвський, священик І. Підгурський, опішнянський сотник Л. Биковський. За свідченнями писемних джерел, спорудження цих будинків розпочалося відповідно в 1752, 1765 та 1766 рр. Цеглу виготовляли майстри гончарного цеху, що на 1742 р. складався з 48 осіб⁶¹.

У наступні роки (1770—1780-ті) завдяки державному та муніципальному фінансуванню перебудовано Успенський собор (1779); споруджено цегляну Набережно-Микільську церкву (1772), надбудовано другий поверх нової академічної “бурси” та споруджено “старий Гостиний двір” (обидва — 1778), відремонтовано Царекостянтинівську церкву (1770), завершено будинок Биковських (1781), поновлене дерев’яне покриття семи головних подільських вулиць (1781)⁶².

З приватних будівель у цей час споруджені чотири “кам’яниці” на Притискомикільській вулиці, що перебували у власності купця Ю. Дранчева (1775), бургомистра С. Рибальського (до 1784), магістратського райці і архітектора І. Григоровича-Барського та шевського цеху (1770-ті рр.)⁶³. Можливо, саме у 1770-х рр. зведено і так званий “будинок Мазепи”, який за зовнішніми ознаками подібний до колишнього будинку С. Рибальського на вул. Притискомикільській 3: одноповерховий, трикамерне планування, циліндричні склепіння стель, похилі склепіння входу та віконних отворів льохів, наявність ніш для освітлювальних пристроїв⁶⁴.

Кількість цегляних будівель весь час зростає. Так, у 1774—1775 рр. на Подолі налічувалося лише 3 “кам’яни” приватні та чотири магістратські споруди. У 1786 р. ж кількість лише приватних цегляних будинків збільшилася до 11, а наприкінці XVIII ст. — до 15⁶⁵.

Будівельні роботи відбувалися на головній міській площі (після пожежі 1808 р.) та інших ділянках Подолу: споруджені нові цегляні споруди церков Різдва (1810) і Добро-Микільської та відбудована Царекостянтинівська церква. У 1799 р. до Предтечинської церкви добудовано приділ, названий на честь дерев’яної церкви св. Бориса і Гліба, розібраної у 1791 р.

Найбільшими міськими спорудами у цей час стали “старий контрактний будинок” (1797—1799), та “новий Гостиний двір” (1809), що виник на ринку на місці згорілих “торгових рядів”⁶⁶. Одночасно здійснено ремонт Успенського собору та головного міського фонтану. Останній після перебудови одержав нову назву “Самсон”.

У 1802—1808 рр. завершено цегляні двоповерхові будинки кушнірського і ковальського цехів⁶⁷. З приватновласницьких цегляних споруд початку XIX ст. найбільшими стали будинки купців І гільдії І. Котляревського (1802), Н. Сухоти (1804), С. Стрельбицького (1808), П. Лакерди (до 1808), О. Балабухи (1809), Г. Киселівського (до 1811)⁶⁸.

Частка міщанського землеволодіння на Подолі розширилася після проведення у 1786 р. урядової секуляризації. За рахунок земельного “резерву” на кінець XVIII ст. збільшилася кількість приватних садиб, заснованих на колишніх монастирських і церковних земельних ділянках. Так, на міському плані 1803 р. на місці подвір’я Межигірського монастиря (що існувало з 1615 до 1786 р.) вже зазначені кілька приватновласницьких садиб.

Протягом XVIII ст. відбулись зміни у національному складі міського населення, зумовлені урядовою політикою. Крім греків (у 1726 р. проживали 22 родини)⁶⁰, у першій половині XVIII ст. на Подолі оселяються серби, чорногорці, молдавани, валахи — відставні військовослужбовці Сербського, Молдавського та Хорватського гусарських полків, з 1750-х рр. розквартированих на Подолі. У 1760—1790-х рр. виникає німецька громада (на кінець XVIII ст. налічувала близько 100 осіб), коштом якої у 1771 р. поблизу церкви Різдва споруджено дерев’яну кірху св. Катерини⁷⁰.

Статистика зростання кількості дворів на Подолі у 1725—1799 рр. свідчить про збільшення населення. Чисельність його може бути приблизно визначеною. За основу підрахунків взятий коефіцієнт середньої кількості мешканців однієї садиби — 7—10 осіб. У кожному дворі мешкало щонайменше два покоління — батьки та малолітні або неодружені дорослі діти. Крім цього, слід враховувати і присутність прислуги, “підсусідків” (яким здавали в оренду житлові будівлі для зменшення розмірів земельного податку з двору), учнів ремісників та інших категорій міського населення. У 1723 р. (після чуми 1710—1711 рр. і пожежі 1718 р.) на Подолі налічувалося 1609 дворів, у яких мешкало близько 16 тис. осіб. З них 1471 двір належав міщанам (92 % від загальної кількості) та 73 (4,5 %) — козакам⁷¹.

У 1737 р. кількість дворів збільшилася до 1729, що становило 53,4 % від усього населення Верхнього Києва і Печерська⁷².

У 1742 р. на Подолі мешкали 19 942 особи усіх категорій населення, в тому числі і неоподаткованих: духовенство і члени їх сімей, студенти академії, військові регулярної служби, козаки, прислуга тощо⁷³. Така кількість жителів (близько 20 000) лишалася незмінною майже до кінця століття.

У 1739—1763 рр. на Подолі було 2140 дворів⁷⁴. Проте після епідемії чуми 1770—1771 рр. їх чисельність у 1775 р. скоротилася до 1920⁷⁵.

Однак вже “Відомість обліку дворів по Старому Києву і Подолу” 1784 р. зафіксувала близько 2 600 дворів, розташованих на Подолі і у передмістях Нижній Кудрявець, Плоске та Кожум’яки⁷⁶.

У 1799 р., після ліквідації церковного землеволодіння (1786) і проведення урядових реформ кінця XVIII ст., кількість садиб на Подолі уперше за XVII—XVIII ст. досягла максимального показника — 2525⁷⁷.

Наслідком урядових реформ XVIII ст. стали зміни у співвідношенні між становими групами населення. Зі створенням у 1721 р. Головного магістрату і перетворенням колишніх ратуш у великих містах у магістрати київське міщанство (як це мало місце і в інших містах російської імперії) було поділене за майновим цензом на дві категорії, які відрізнялись у правовому відношенні: “шановане товариство” і “мізерні”⁷⁸. Цей поділ законодавчо закріпив розшарування міщанства, яке фактично існувало вже у XVII ст., коли урядовці магістрату і верхівка купецтва, на відміну від середньої верстви міщанства, користувалося “шляхетним правом”. Однак до реформи 1721 р. представники всього міщанського стану юридично мали рівні права: обирати урядовців магістрату і бути обраними, вимагати від магістрату звіти про господарську діяльність тощо. Після 1721 р. тільки за “шанованим товариством” зберігалося право обрання зі свого середовища

війта та здійснення контролю над міським бюджетом. “Табель про ранги” 1722 р. надавала урядовцям магістрату дворянські права. У 1723 р. з 1471 міщанського двору Подолу тільки 119 (до 8 %) належали “привілейованим”, 269 (до 20 %) — “середнім” та 925 (до 62 %) — “мізерним” міщанам, що мали лише по одній хаті ⁷⁹. “Жалувана грамота містам” 1785 р., крім “іменитих громадян” (яким відповідало “шановане товариство” реформи 1721 р.), виокремила з міщанства у окрему станову групу купців (вони за сумою капіталів поділялись на І—ІІІ гільдії) і ремісників, звільнених з-під юрисдикції магістрату. Натомість цехи підпорядковувалися Управі ремісничих цехів. До міщанського стану з 1785 р. належали лише середні і дрібні власники нерухомості у місті. Як окрему станову групу “Жалувана грамота” 1785 р. виділяла приїжджих купців та іноземців, котрі перебували під юрисдикцією Київської губернської канцелярії ⁸⁰. Обмежений і непослідовний характер урядових реформ 1721 та 1785 р. не дозволяв до кінця ліквідувати у Києві (в першу чергу на Подолі) середньовічний становий поділ та ремісниче виробництво, що гальмували розвиток у місті прогресивних правових, майнових і економічних відносин.

Втрата домінуючих позицій Подолу як адміністративного та економічного центру міста наприкінці XVIII ст. викликана розвитком і піднесенням Верхнього міста та Печерська, де перебували військовий і цивільний губернатори, вищі офіцери та чиновники, знаходилися особняки міської аристократії. Саме туди з Подолу поступово переміщувалися центри міського економічного, культурного і суспільного життя.

Завершенням третього періоду стала пожежа 1811 р., що знищила подільську забудову. Післяпожежне відродження Подолу за планом В. Гесте (який у Києві ніколи не бував і при розробці плану не враховував топографічну специфіку подільського рельєфу та історичні традиції) призвела до повного знищення старовинної міської мережі. Середньовічна радіальна вулична мережа була заміненена на регулярну. Кількість будинків, що підлягали відбудові, згідно з планом обмежувалася до 600.

Звичайно, відбудова Подолу першої чверті XIX ст. мала ряд позитивних наслідків. Однак саме стихійне лихо 1811 р. стало “останньою краплею”, що вирішила подальшу долю і шляхи розвитку цього історичного району у загальноміській структурі.

¹ Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — К., 1982. — № 113. — С. 52.

² Там же. — № 128. — С. 54.

³ R u l i k o w s k i E. Kijow // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. — Т. IV. — Warszawa, 1883. — S. 84.

⁴ Б о п л а н Г. Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і веденням воєн. — К., 1990. — С. 28.

⁵ Там же. — С. 125. — Примітка 22.

⁶ Там же. — С. 28; І с а є в и ч Я. Д. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва // Київська Русь: культура, традиції. — К., 1982. — С. 113—129.

⁷ Я к о в е н к о Н. М. Нове джерело про київський замок // Архіви України. — 1980. — № 2. — С. 65—67; Описание Киевского замка 1552 года. Февраль-март // Архив Юго-Западной России: В 8 ч. — К., 1886. — Ч. 7. — Т. 1. — С. 106; К л е п а т с к и й П. Г. Очерки по истории Киевской земли. — Одесса, 1912. — С. 327; В е р е ш и н с к и й Ю. Способ заселения нового Киева и обороны бывшей столицы Киевского княжества от всякой опасности без обременения его величества короля и без затрат для короны польской, объясненный господам послам будущего Краковского сейма (1595) // Киевская старина (далі — КС). — 1894. — № 3. — С. 403—425; Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — № 104. — С. 51.

- ⁸ Сказание священника Кирилла Ивановича о реставрации Пирогощи (1613) // КС. — 1882. — № 2. — С. 413—417.
- ⁹ Алферова Г. В., Харламов В. О. Киев во второй половине XVII века. — К., 1982. — С. 53—54; Эрнст Ф. Л. Архитектура Киева XVII в. // Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР. — К., 1984. — С. 21; Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — № 110. — С. 51; Боплан Г. Л. Назв. пр. — С. 129. — Примітка 29; Мухин Н. Киево-Братский училищный монастырь. — К., 1893. — С. 332.
- ¹⁰ Випис з актових книг київської ратуші про продаж будинку з садибою у Києві С. Андрієвичем Межигірському монастирю (1615). — Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІАУК), ф. 221, оп. 1, од. зб. 632, арк. 1.
- ¹¹ Копія привілею Сигізмунда III на продаж будинку і плацу К. Ісаєвича шевсько-му цеху (1609). — ЦДІАУК, ф. 221, оп. 1, од. зб. 269, арк. 29.
- ¹² Виписи з актових книг київського магістрату про продаж будинку з “дідицим” мастком С. Радковича кравецькому цеху (1641). — ЦДІАУК, ф. 221, оп. 1, од. зб. 157, арк. 1.
- ¹³ Боплан Г. Л. Назв. пр. — С. 28.
- ¹⁴ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — Отд. II. — К., 1874. — С. 105; Розвидовский П. Записки о киевском доминиканском монастыре // [Болховитинов Е.] Описание Киево-Софийского собора и Киевской иерархии. — К., 1825. — Прибавления. — С. 30—31.
- ¹⁵ Про продаж будинку Б. Гребеніковича Межигірському монастирю (1615). — ЦДІАУК, ф. 221, оп. 1, од. зб. 633, арк. 1; Мухин Н. Указ. соч. — С. 325.
- ¹⁶ Описание Киевского замка 1552 года. Февраль-март. — С. 106.
- ¹⁷ Сборник материалов для исторической топографии Киева и его окрестностей. — Отд. II. — С. 103.
- ¹⁸ Розвидовский П. Указ. соч. — С. 30—31.
- ¹⁹ Козловська В. Є. Щоденник археологічних досліджень Замкової гори за 1940 р. — Науковий архів Інституту археології НАН України (далі — НА ІА НАНУ), ф. 20, од. зб. 23, арк. 2, 2 (зв.), 5.
- ²⁰ Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — № 17. — С. 36; № 154. — С. 58.
- ²¹ Грушевський М. С. Історія України-Руси: репринтне видання: у 11 т., 12 кн. — Т. IX. — К., 1996. — С. 332—333.
- ²² Борисенко В., Савченко С. Київ у другій половині XVII ст. // КС. — 1993. — № 4. — С. 93; Rulikowski E. Назв. пр. — С. 84.
- ²³ Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — № 204—205, 207, 208. — С. 67.
- ²⁴ Там же. — № 210, 212. — С. 68—69.
- ²⁵ Там же. — № 230. — С. 71.
- ²⁶ Там же. — № 236. — С. 72.
- ²⁷ Берлинський М. Ф. Опис міста Києва. — К., 1991. — С. 118, 128.
- ²⁸ Алферова Г. В., Харламов В. О. Указ. соч. — С. 73—74.
- ²⁹ Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — № 224. — С. 70; № 337. — С. 89.
- ³⁰ Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва // Пам'ятки України. — 1990. — № 1—3. — С. 31; Берлинський М. Ф. Назв. пр. — С. 253, 254; Ернст Ф. Київ. Провідник. — К., 1930. — С. 618; Петров Н. Историко-топографические очерки Древнего Киева. — К., 1897. — С. 194; Акты Б. Хмельницкого и его последователей о привилегиях грекам // КС. — 1884. — № 12. — С. 716—717.
- ³¹ Шамрай С. Київська сотня на Гетьманщині // Київські збірники історії і археології, побуту і мистецтва. — К., 1931. — С. 167—177.
- ³² Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — № 265—266. — С. 78.
- ³³ Дегтярьов М., Нестеровська З., Селіванова Н. Церква Миколи Притиска на Подолі // З історії української реставрації. — К., 1996. — С. 188—190.
- ³⁴ Георгиевский А. Киево-Подольская церковь Николы Доброго. — К., 1898. — С. 41.
- ³⁵ Берлинський М. Ф. Назв. пр. — С. 252.
- ³⁶ Там же. — С. 253; Петров Н. И. Указ. соч. — С. 194.
- ³⁷ Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — № 265. — С. 78.
- ³⁸ Козубовський Г. А., Івакін Г. Ю., Чекановський А. А. Дослідження урочищ Гончарі-Кожум'яки у 1987—1989 р. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 238—270.
- ³⁹ Берлинський М. Ф. Назв. пр. — С. 135, 161, 182, 198.
- ⁴⁰ Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — № 301, 306. — С. 83—84; Малиженковський Н. Киевский женский Флоровский (Вознесенский) монастырь // Киевские епархиальные ведомости. — 1895. — № 1—24. — С. 381.
- ⁴¹ Лазаревский А. М. Где находился киевский дом Саввы Туптала? // КС. — 1887. — № 6. — С. 383; Лазаревский А. М. Документальные сведения о Савве Туптале и его роде // КС. — 1882. — № 8. — С. 382—384.

- ⁴² Алферова Г. В., Харламов В. О. Указ. соч. — Додаток: авторська реконструкція плану Києва 1695 р.; Меленський А. План Києва: друга та третя частини (1803). — НА ІА НАНУ, ф. 14, од. зб. 116.
- ⁴³ Алферова Г. В., Харламов В. О. Указ. соч. — С. 92—93.
- ⁴⁴ Там же. — С. 89.
- ⁴⁵ Берлінський М. Ф. Назв. пр. — С. 156; Про пожежу на Подолі (1780). — ЦДІАУК, ф. 59, оп. 1, од. зб. 9670, арк. 1.
- ⁴⁶ Иконников В. С. Киев в 1654—1855 гг. // КС. — 1904. — № 9. — С. 242.
- ⁴⁷ Иконников В. С. Указ. соч. // Там же. — № 10. — С. 16; Молчановский Н. Киевское городское управление в 1786 г. // КС. — 1889. — № 5. — С. 380.
- ⁴⁸ В[ладимирский-Буданов] М. Ф. Население Киева в 1742 г. // КС. — 1885. — № 4. — Документы. — С. 1—10.
- ⁴⁹ Скільки грошей витрачено на придбання двору для цеху гончарного. — Державний архів Києва (далі — ДАК), ф. 329, оп. 1, од. зб. 8, арк. 4; Лазаревська К. Київські цехи у другій половині XVIII та на початку XIX ст. // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. — К., 1926. — С. 294.
- ⁵⁰ Андрієвський А. А. Киевские смуты середины прошлого столетия // КС. — 1886. — № 12. — С. 667; Лучицкий И. В. Киев в 1766 г. // КС. — 1888. — № 1—3. — С. 1—74.
- ⁵¹ Петров Н. И. Указ. соч. — С. 35.
- ⁵² Иконников В. С. Указ. соч. // КС. — 1904. — № 9. — С. 252; № 10. — С. 1.
- ⁵³ Берлінський М. Ф. Назв. пр. — С. 163; Иконников В. С. Указ. соч. — С. 268.
- ⁵⁴ Там же.
- ⁵⁵ Відомість про прибутки та витрати при спорудженні кам'яного будинку кушнірського цеху (1802—1808). — ДАК, ф. 320, оп. 2, од. зб. 1, арк. 3.
- ⁵⁶ Берлінський М. Ф. Назв. пр. — С. 253—254.
- ⁵⁷ Малижновський Н. Указ. соч. — С. 381.
- ⁵⁸ Берлінський М. Ф. Назв. пр. — С. 154, 248, 268.
- ⁵⁹ Там же. — С. 252, 253, 255; Крощенко Л. Гражданские постройки Ивана Григоровича-Барского // Советская архитектура. — 1981. — № 1. — С. 29—30; Киев. Энциклопедический справочник. — К., 1985. — С. 492.
- ⁶⁰ Крощенко Л. Указ. соч. — С. 29—30; Іваненко І., Камінецький О. Загадки старовинного рукопису // Наука і культура. — К. 1987. — Вип. 21. — С. 285—286.
- ⁶¹ Про кахлі для будівництва печей у будинку С. Андрієвського (1752). — ЦДІАУК, ф. 59, оп. 1, од. зб. 2085, арк. 1; Опис двору і маєтності І. Підгурського (1780). — Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі — ІР НБУВ), ф. П, од. зб. 26, арк. 112—120; В[ладимирский-Буданов] М. Ф. Указ. соч. — С. 1—10; Лучицкий И. В. Указ. соч. — С. 52—53.
- ⁶² Берлінський М. Ф. Назв. пр. — С. 181 (примітка 191), 248, 252, 253, 255, 268 (примітка 147); А[ндрієвський] А. Контроль Губернской канцелярии над расходами киевского магистрата по исправлению некоторых городских надобностей // КС. — 1892. — № 9. — Документы. — С. 420—422; Крощенко Л. Указ. соч. — С. 29—30.
- ⁶³ Отченашко В. Ф. Садиби Івана Григоровича-Барського та Юрія Дранчева на Подолі // Пам'ятки архітектури і мистецтва у світлі нових досліджень. Тези наукової конференції Національного заповідника «Софія Київська». — К., 1996. — С. 72—74; Чолобитна дружини бунчукового товариша С. Рибальського про невиконання заповіту її чоловіка його братом, Г. Рибальським (1785). — ЦДІАУК, ф. 193, оп. 2, од. зб. 199-а, арк. 1.
- ⁶⁴ Кадомська М., Отченашко В. Будинки XVIII ст. по вул. Притискомі-кільській у Києві // 3 історії української реставрації. — К., 1996. — С. 30—35.
- ⁶⁵ Описи Київського намісництва 70—80-х років XVIII ст. — К., 1989. — С. 19, 49; Берлінський М. Ф. Назв. пр. — С. 256.
- ⁶⁶ Там же. — С. 200 (примітка 478), 254, 269 (примітка 167); Георгиевский А. Указ. соч. — С. 14; Киев. Энциклопедический справочник. — С. 157, 430, 534.
- ⁶⁷ Петров Н. И. Сампсониевский фонтан // КС. — 1896. — № 5. — Документы. — С. 33—36; Відомість про прибутки та витрати при спорудженні кам'яного будинку кушнірського цеху (1802—1808). Арк. 3; Опис будинків Подолу (1806). — ДАК, ф. 1, оп. 2-а, од. зб. 35, арк. 64—66.
- ⁶⁸ Про будинок І. Котляревського (1802). — ДАК, ф. 1, оп. 2, од. зб. 459, арк. 38; План будинку київського купця Н. Сухоти, на місці якого передбачається спорудити новий житловий кам'яний корпус (1804). — ІР НБУВ, ф. XXVIII, од. зб. 849, арк. 47 (малюнок № 41). Про чотири крамниці під будинком колишнього кушнірського цеху (1808). — ДАК, ф. 165, оп. 1—32, од. зб. 14; Опис будинку О. Балабухи (1811). — ДАК,

ф. 1, оп. 1, од. зб. 80, арк. 10; Про двір Г. Киселівського (1811). — ДАК, ф. 1, оп. 1, од. зб. 80, арк. 139; Про будинок Г. Киселівського. — ДАК, ф. 1, оп. 1, од. зб. 133, арк. 1.

⁶⁹ Иконников В. С. Указ соч. — С. 241.

⁷⁰ Там же. — С. 258; В[овк] Ф. Киев в 1787 г. и дед покойного Бунге // КС. — 1895. — Документы. — № 9. — С. 64.

⁷¹ Перковський О. Л. Про численність населення Києва на початку XVIII ст. // Український археографічний щорічник. — Вип. 1. — К. 1992. — С. 144—155.

⁷² Перковский А. Л. Новые данные о населении Киева в середине XVIII века // Вопросы истории. — 1982. — № 6. — С. 176.

⁷³ Там же. — С. 178.

⁷⁴ Иконников В. С. Указ. соч. — С. 244—245; Андриевский А. А. Указ. соч. — С. 667.

⁷⁵ Там же.

⁷⁶ Відомість обліку дворів, будинків і населення по Старому Києву і Подолу (1784). — Державний архів Київської області, ф. 2, оп. 3, од. зб. 34, арк. 1—23.

⁷⁷ Каталог документів з історії Києва XV—XIX ст. — С. 139. Примітка 3.

⁷⁸ Каманин И. Последние годы самоуправления по Магдебургскому праву // КС. — 1888. — № 9. — С. 612; История СССР с древнейших времен до конца XVIII в. — М., 1983. — С. 286, 339.

⁷⁹ Перковський О. Л. Назв. пр. — С. 176.

⁸⁰ Молчановский Н. Указ. соч. — С. 380—381.

